

Ο ολόσωμος ενταφιασμός των νεκρών ως διαχρονικό δομικό στοιχείο της Νεκρώσιμης Ακολουθίας

[Ορθοδοξία / Θεολογία](#)

[Πρωτοπρεσβύτερος Δημήτριος Β. Τζέρπος, Αν. Καθηγητής Θεολογικής Σχολής Αθηνών \(+\)](#)

1. Θα πρέπει ευθύς εξ αρχής να τονισθή ότι για την ορθόδοξη θεολογία αυτός καθ' ἑαυτὸν ὁ τρόπος διαθέσεως τῶν νεκρολειψάνων εἶναι ἐπὶ τῆς οὐσίας ἀδιάφορος σωτηριολογικὰ, ἀφοῦ ἔχουμε ρητὴ τῆ βιβλική διαβεβαίωση: «ιδού μυστήριον ὑμῖν λέγω· πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα...ἐν τῇ ἐσχάτῃ σάλπιγγι » (Α΄ Κορ. 15,51-52). Αυτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν σωμάτων δὲν ἐξαρτάται σε καμμιά περίπτωση ἀπὸ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο φεύγουν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τῆ ζωῆ αὐτῆ. Καὶ μπορεῖ μὲν στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία νὰ εἶχε δημιουργηθῆ μιὰ τέτοια ἀφελῆς λαϊκὴ ἀντίληψη, ὅτι ἡ ολόσωμη ταφή τῶν σωμάτων καὶ ἡ ἀδιατάρακτη παραμονὴ τους στὸν τάφο μέχρι τῆ δευτέρᾳ παρουσίας ἀποτελεῖ ἀπόλυτη προϋπόθεσις τῆς ἀνάστασός τους καὶ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς[1], ἀλλ' οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι καὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διδάσκουν κατηγορηματικὰ, ὅτι ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν εἶναι γενικὰ ἓνα μεγάλο θαῦμα τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ, ποῦ ξεπερνάει τὴν ἀνθρώπινη δυνατότητα. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει σημασία ἀν σε κάποιους ὁ θάνατος ἐπέρχεται ἀπὸ φωτιά, ἀν ἄλλοι πνίγονται σε ποτάμια καὶ θάλασσες ἢ καταβροχθίζονται ἀπὸ θηρία, καὶ ἀν ἄλλων τὸ σῶμα σαπίζει σκωληκόβρωτο μέσα στὸ τάφο[2].

Με βάση τὴν ἀνωτέρω προϋπόθεσις ἡ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ υιοθέτησις τῆς ταφῆς ὡς τοῦ μόνου χριστιανοπρεποῦς τρόπου οικονομίας τῶν νεκρῶν σωμάτων καὶ ἡ θεώρησή

της ως βασικού διαχρονικού δομικού στοιχείου της Νεκρώσιμης Ακολουθίας δεν σχετίζεται πρωτογενώς προς το δόγμα της Εκκλησίας ως όρο σωτηρίας[3]. Αλλά συναρτάται κατ' αρχήν προς τον συμβολικό της λόγο, ο οποίος πρέπει να είναι «εύσημος» (Α΄ Κορ. 14,9), δηλαδή, σαφής και αναγωγικός, πολύ δε περισσότερο όταν πρόκειται για το μυστήριο του θανάτου, ενώπιον του οποίου η Εκκλησία αποκτά αυτοσυνειδησία της πίστεώς της. Γι' αυτό και η σημειολογία της Νεκρώσιμης Ακολουθίας δεν μπορούσε να στηριχθή πουθενά αλλού, παρά στην εξ αποκαλύψεως βιβλική αλήθεια περί του απολυτρωτικού έργου του Χριστού, κύριο σύμβολο του οποίου είναι ο πανάγιος τάφος, στον οποίο εναποτέθηκε μετά τη σταύρωση το ζωηφόρο σώμα του[4]. Αυτός δ' ακριβώς ο τάφος, που μνημονεύεται και στο σύμβολο της πίστεως[5], ως θρόνος και κοίτη του Χριστού, κατά την διδασκαλία της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου[6], απετέλεσε και το πρότυπο με βάση το οποίο διαμορφώνεται στη συνέχεια η διαμέσου των αιώνων αδιάσπαστη χριστιανική παράδοση περί της μετά θάνατον αποθέσεως των σωμάτων στους κόλπους της μητέρας γης[7].

2. Πρώτη και κύρια συνέπεια της ανωτέρω χριστοκεντρικής θεώρησης είναι το γεγονός ότι στους τάφους των μαρτύρων της πίστεως, αλλά και όλων των πιστών, η Εκκλησία είδε την προέκταση του τάφου του Κυρίου μέσα στο χώρο και το χρόνο[8]. Γι' αυτό οι τάφοι των μαρτύρων, μέσα στους οποίους εφυλλάσσοντο «ως «τιμιώτερα λίθων πολυτελών» τα ιερά λείψανά τους[9] απετέλεσαν και την πρώτη αγία τράπεζα, πάνω στην οποία η Εκκλησία άρχισε να επιτελεί το μυστήριο της αναμνήσεως του απολυτρωτικού έργου του Χριστού που είναι η Θεία Ευχαριστία[10]. Η αναστάσιμη ατμόσφαιρα της θείας λειτουργίας υπήρξε επίσης το πρώτο τελετουργικό πλαίσιο της επιτάφιας γενικά φροντίδας των νεκρών[11], η οποία και κατανοήθηκε εξ υπαρχής ως γεγονός μη περιοριζόμενο στα όρια ενός ατομικού, οικογενειακού η και κοινωνικού συμβάντος, αλλά ως υπόθεση που αφορά ολόκληρη την εκκλησιαστική κοινότητα. Ήδη ο Απ. Παύλος στο πλαίσιο της διδασκαλίας του περί του ανθρωπίνου σώματος ως ναού του αγίου Πνεύματος παρατηρεί ότι «ουκ εστε εαυτών ... ηγοράσθητε γαρ τιμής» (Α΄ Κορ. 6,20), γεγονός που σημαίνει ότι ο άνθρωπος στερείται του δικαιώματος αυτοδιαχείρισης του σώματός του, αφού δεν ανήκει ουσιαστικά στον εαυτό του, αλλά «έχει το είναι δεδανεισμένον» από το Θεό, όπως παρατηρεί ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής[12]. Γι' αυτό και μετά τη θανάτου ο νεκρός δεν οδηγείται κατ' εὐθείαν στον τάφο, αλλά προσάγεται πρώτα στο ναό, γύρω από την αγία τράπεζα του οποίου συνάγεται η πνευματική του οικογένεια, η Εκκλησία, για να κηρύξει ως από του λίθου του μνήματος, το του αγγέλου «φαιδρόν της αναστάσεως κήρυγμα»[13].

Αυτό το αναστάσιμο μήνυμα της Εκκλησίας διαμορφώνει στη συνέχεια τις συγκεκριμένες χριστομίμητες φροντίδες[14], με τις οποίες ανέκαθεν η αγάπη και η

ευσέβεια των χριστιανών περιστέλλει τα προς ενταφιασμό προοριζόμενα λείψανα των εν Κυρίω κοιμηθέντων[15]. Πρόκειται για φροντίδες με τις οποίες όχι μόνο μορφοποιούνται οι αυθόρμητες ψυχολογικές και συναισθηματικές αντιδράσεις που προκαλεί σε κάθε άνθρωπο το φοβερό γεγονός του θανάτου, αλλ' έκφράζονται και βασικές αλήθειες της χριστιανικής πίστεως. Έτσι π.χ. η σύγκλειση των οφθαλμών και του στόματος και η κατάλληλη διευθέτηση των υπολοίπων μελών του σώματος, εξεικονίζει τη χριστιανική αντίληψη περί του θανάτου ως ύπνου[16], όπως υποδηλώνεται και με τη χρήση του χριστιανικού όρου «κεκοιμημένος» για τους θανόντες. Η απόλυση του νεκρού και η με αρωματικά έλαια χρίση, πέρα από τις απαιτήσεις της αισθητικής και της υγιεινής, παραπέμπει στο χριστιανικό βάπτισμα[17], απ' όπου προέκυψε και η ευσεβής συνήθεια να χρησιμοποιείται ως σάβανο η σινδόνα με την οποία απομάσσονται εξερχόμενοι από την εμβάπτισή τους στον Ιορδάνη ποταμό οι προσκυνητές των αγίων τόπων[18]. Στην αρχαία και παγκόσμια συνήθεια να μη θάπτονται ποτέ γυμνοί οι νεκροί, η χριστιανική παράδοση προσέθεσε την ένδυσή τους με καινούργια ενδύματα «το καινόν ένδυμα της αφθαρσίας ημίν προμηνύοντες»[19]. Ο όλος δε σχηματισμός του νεκρικού λειψάνου με την σταυροειδή τοποθέτηση των χεριών και τη στροφή του προς ανατολάς[20], όπου έκειτο ο παράδεισος (Γεν. 2, 8-9), είναι στάση λειτουργική ενός προσευχομένου ανθρώπου, «την ανάστασιν αυτού δια του σχήματος προσημαίνοντες»[21].

Το ίδιο πνεύμα διαπνέει και τις εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα κατ' αὐτὴ καθαυτὴν την διαδικασία της εκκομιδῆς, κατὰ την οποία οι πιστοὶ κρατούσαν πχ. στα χέρια τους κλάδους φοινίκων, ως σύμβολα της νίκης κατὰ του θανάτου και της πίστεως στην αθανασία, διαλαλώντας το ψαλμικό «Δίκαιος ως φοίνιξ ανθήσει» (Ψαλμ. 92,12). Διότι «του φοίνικος στενός μεν και γυμνός και περιορισμένος και υπό του φλοιού συμπιεζόμενος είναι ο κορμός, χλοάζουσα δε και καταστόλιστος καρπών και ελευθέρως παίζουσα με τας αύρας η κορυφή. Ούτω και η ζωή του δικαίου άρχεται μεν επί της γης ταύτης εν μέσω ταπεινώσεων και στερήσεων, κορυφούται δε εν ουρανοίς μακαρία και ευδαίμων. Εντεύθεν και εν τη Αποκαλύψει ο λευχείμων όχλος, ο εστώς ενώπιον του θρόνου του αρνίου, φοίνικας εν χερσίν φέρει»[22]. Αντίθετα οι ειδωλολάτρες κρατούσαν στα χέρια τους κλάδους κυπαρίσσω, σύμβολο απελπισίας, διότι το δένδρο αυτό άμα ξεραθή δεν αναθάλλει.

Αλλά και η ίδια η ισχύουσα σήμερα Νεκρώσιμη Ακολουθία έχει στο σύνολό της έναν έκδηλο χριστοκεντρικό χαρακτήρα, ο οποίος φαίνεται ιδιαίτερα στο γεγονός, ότι με ορισμένα επιμέρους δομικά της στοιχεία εξεικονίζονται και παροντοποιούνται για τους χριστιανούς όλων των αιώνων αντίστοιχες στιγμές της προς τον σταυρικό θάνατο και τον ζωηφόρο τάφο του πορείας του Κυρίου Ιησού Χριστού. Έτσι η εν λόγω Ακολουθία εισάγεται σήμερα με τον 118ο ψαλμό,

τον γνωστό «Άμωμο», ο οποίος συνιστά ένα μοναδικής σημασίας εγκώμιο του νόμου του Θεού, ως οδηγού στην πνευματική ζωή των πιστών[23]. Με την έννοια αυτή συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των ψαλμών εκείνων που εψάλλοντο από τους Ιουδαίους μετά το πέρας του πασχάλιου δείπνου, τον οποίο προφανώς έψαλε και ο Κύριος τη νύχτα του μυστικού δείπνου, όπως, κατά μίμησή του και πολλοί μάρτυρες στις τελευταίες στιγμές της επίγειας ζωής τους[24]. Αυτός, θεωρούμε, ότι είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο η Εκκλησία καθιέρωσε ο «Άμωμος» να ψάλλεται αρχικά, ως επιθανάτια προσευχή, δηλαδή, ως μια τελευταία υπενθύμιση του τρόπου ζωής του Χριστού και των αγίων, τον οποίο πρέπει να έχουν οι πιστοί ως πρότυπο προς μίμηση κατά την επί γης βιοτή τους[25]. Αργότερα μετά την διαμόρφωση της Ακολουθίας εις Ψυχορραγούντα[26] ο «Άμωμος» εντάχθηκε στην Νεκρώσιμη Ακολουθία, όπου προσέλαβε και τον χαρακτήρα μιας ευχαριστίας και δοξολογίας της Εκκλησίας προς τον ουράνιο Πατέρα, κατά μίμηση αυτής που ανείπε προ του πάθους και ο μονογενής του Υιός, για την «χριστοειδή λήξη»[27] του εκάστοτε κηδευομένου μέλους της.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για τους Μακαρισμούς (Ματθ. 5,3-12,1), οι οποίοι αποτελούν ένα από τα αρχαιότερα και σταθερότερα δομικά στοιχεία της εξόδιας ακολουθίας, το οποίο ευτυχώς διατηρείται ως σήμερα[28], παρά τη διαγραφή του κατά την υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου γνωστή αναδιάταξη της εν λόγω ακολουθίας[29]. Τμήμα της «επί του όρους ομιλίας» του οι επιγραμματικές αυτές ρήσεις του Κυρίου (Ματθ. 5,3-12 / Λουκ. 6,20-49) συνοψίζουν τις βασικές αρχές του τέλειου ηθικού νόμου, ως οδού ζωής, που έφερε το χριστιανικό ευαγγέλιο στον κόσμο, γι' αυτό και συμπεριλαμβάνονται σε πλείστες όσες ακολουθίες της βυζαντινής λατρείας[30]. Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη για το θέμα μας σημασία είναι ότι κατά την ψαλμώδηση των μακαρισμών χρησιμοποιείται ως εφύμνιο το «Μνήσθητί μου, Κύριε, όταν έλθης εν τη βασιλεία σου» (Λουκ. 23,42) του ευγνώμονος ληστού, στίχος ο οποίος απετέλεσε και την πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία πλήθους τροπαρίων, κατά τους οκτώ ήχους της βυζαντινής μουσικής, που παρεμβάλλονται μεταξύ των μακαρισμών. Από τα εν λόγω τροπάρια στην ισχύουσα σήμερα Νεκρώσιμη Ακολουθία ψάλλονται αυτά του πλ. β' ήχου, μέσα από τα οποία παριστάνεται αυτή η επί του σταυρού σωτήριοις ομολογία πίστεως του ληστού ως μια ομολογία πίστεως και του καθενός εξοδούντος πιστού, και ταυτόχρονα μια έσχατη κραυγή μετανοίας και εκζήτησης του θείου ελέους, ώστε να γίνει και αυτός όπως ο ληστής, μέτοχος της θείας βασιλείας. Είναι αντιπροσωπευτικό επ αυτού το πρώτο από τα εν λόγω νεκρώσιμα τροπάρια των μακαρισμών: «Ληστήν του παραδείσου, Χριστέ, πολίτην, επί σταυρού σοι βοήσαντα το μνήσθητί μου προαπειργάσω. Αυτού της μετανοίας αξίωσον καμέ, τον ανάξιον».

Στα πλαίσια της Νεκρώσιμης Ακολουθίας η Ορθόδοξη Εκκλησία βάζει ακόμη τους

πιστούς της να αποχαιρετούν τον θανόντα αδελφό με έναν «τελευταίο ασπασμό», ο οποίος αποτελεί πολύτιμο κατάλοιπο της παλαιάς τελετουργικής συνάρθρωσης της Νεκρώσιμης Ακολουθίας με τη Θεία Λειτουργία. Και στην μεν Θεία Λειτουργία ο ασπασμός που ανταλλάσσουν οι πιστοί υποδηλώνει το σύνδεσμο αγάπης που πρέπει να συνέχει τις καρδιές τους, ως προϋπόθεση για την ομολογία της πίστεως, η οποία ακολουθεί[31]. Στη Νεκρώσιμη, όμως, Ακολουθία ο αποχαιρετιστήριος αυτός ασπασμός προσλαμβάνει ένα ακόμη περισσότερο διευρυμένο νόημα. Διότι με τον τρόπο αυτό αισθητοποιείται η χριστιανική αλήθεια, ότι και μετά τον χωρισμό του θανάτου δεν αίρεται ποτέ αυτή η ένωση και κοινωνία που συνδέει τα μέλη του σώματος της Εκκλησίας. Αντίθετα ο θάνατος και η προσδοκώμενη ανάσταση των νεκρών είναι η οδός διαμέσου της οποίας και οδηγούνται τελικά όλοι οι πιστοί σε μια αιώνια εν Χριστώ κοινωνία ζωής[32]. Σ αυτή δ άκριβως τη χριστοκεντρικότητα της μεταξύ ζώντων και κεκοιμημένων κοινωνίας που εκφράζει κατ αυτό τον τόσο ρεαλιστικό τρόπο ο τελευταίος ασπασμός στηρίζεται και η χριστιανική παράκληση των πενθούντων, που αποτελεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έναν από τους βασικούς σκοπούς της Νεκρώσιμης Ακολουθίας.

3. Κορύφωση αυτής της χριστοκεντρικής τυπολογίας της Νεκρώσιμης Ακολουθίας αποτελεί αυτή καθαυτή η στιγμή της καταθέσεως του νεκρικού σκηνώματος στους κόλπους της γης[33], η οποία γη, κατά τον ιερό Χρυσόστομο, «μήτηρ και τροφός ημίν γεγένηται, και εξ αυτής και τρεφόμεθα, και πάντων των άλλων απολαύομεν, και προς αυτήν πάλιν επάνιμεν· αυτή γαρ ημίν και πατρίς και τάφος εστί»[34]. Σύμφωνα με την ισχύουσα σήμερα τάξη[35], που απηχεί σύνολη τη σχετική χριστιανική παράδοση, δύο τελετουργικά στοιχεία κυριαρχούν κατά τη στιγμή αυτή, στα οποία πιθανότατα λανθάνουν και αρχαιότατες πανανθρώπινες συνήθειες, τις οποίες η Εκκλησία ανανοηματοδότησε χριστιανικά.

Το πρώτο είναι η σταυροειδής επίχυση ελαίου επί του λειψάνου, η οποία πιθανώτατα αντικατέστησε τις επίσης τριπλές (τρίσπονδες) ειδωλολατρικές χοές από μελίκρατο, οίνο και νερό, που ήταν ένα είδος ιλαστήριας προσφοράς στους νεκρούς[36]. Αντίθετα η εν λόγω χριστιανική πρακτική εμπνέεται από τη βιβλική θεολογία περί του αγίου Βαπτίσματος ως «ομοιώματος» του τάφου του Χριστού (Ρωμ. 6,3-6)[37] και παραπέμπει και στα δύο άλλα αφετικά των αμαρτιών μυστήρια, δηλαδή, της Μετανοίας, και του Ευχελαίου, ως βασικά στοιχεία της προ του θανάτου μυστηριακής προετοιμασίας του πιστού[38]. Ταυτόχρονα η χρήση αυτή αποτελεί μια έσχατη τιμητική εκδήλωση προς τα «ομοπόρευτα και ομόζυγα των ψυχών σώματα»[39], που πορεύονται και αυτά προς την εσχατολογική τους ανακαίνιση, κατά την όραση του προφήτου Ιεζεκιήλ περί των ξηρών οστών (Ιεζ. 37,1-14), που παλαιότερα ανεγινώσκετο εκτός της Μ. Παρασκευής[40] και κατά την εξόδιο ακολουθία των πιστών[41].

Το δεύτερο στοιχείο είναι η σταυροειδής επίρριψη επί του νεκρικού σκηνώματος χώματος, το οποίο αποτελεί κατ' αρχήν ένα «μάθημα φιλοσοφικώτατον εν στιγμή ψυχολογικωτάτη προσφερόμενον τοις το ύστατον τον νεκρόν αποχωριζομένοις». Διότι «το χώμα επιρριπτόμενον επί του νεκρού ως βόλος γης θρυμματισμένος εν τη πτώσει του, σημαίνει την επικειμένην διάλυσιν του σώματος εις τα εξ ων συνετέθη στοιχεία και το μάταιον της γήινης ημών υποστάσεως και το κενόν των εγκοσμίων προσπαθειών και μόχθων και αγώνων εις δίπηχυν μνήμα κατασταλαζόντων»[42]. Πέραν όμως αυτού στο τελετουργικό αυτό στοιχείο η χριστιανική ψυχή είδε και μια σε πνεύμα ευχαριστίας[43] αισθητοποίηση της υπό την προστασία του δημιουργού Θεού επίσημης «καταθέσεως»[44] του λειψάνου «εις το ταμείον της γης»[45], σύμφωνα με το βιβλικό «Γη ει και εις γην απελεύσει» (Γεν. 3,19)[46]. Παλαιότερα κατά τη στιγμή αυτή ελέγοντο και άλλα τροπάρια[47], εμπνευσμένα από αντίστοιχα χωρία της Αγίας Γραφής[48], όπου το ανθρώπινο σώμα παρομοιάζεται με σπασμένο κεραμικό σκεύος, το οποίο αν και διαλύεται προσωρινά εξ αιτίας της προγονικής παρακοής «ως εις χωνευτήριον της γης καθίσταται, πάλιν αναπλασθησόμενον, ου τοιούτον φθειρόμενον, αλλά καθαρόν, και μηκέτι φθειρόμενον»[49].

Ιδιαίτερα από την τελευταία ανωτέρω παρατήρηση γίνεται νομίζουμε φανερό, ότι ο ενταφιασμός των νεκρών στα σπλάχνα της μητέρας γης είναι για τους χριστιανούς «ιερός και αιδέσιμος» νόμος της φύσεως[50], τον αρχετυπικό χαρακτήρα του οποίου αποκατέστησε ο ίδιος ο Κύριος με το προσωπικό του παράδειγμα. Με βάση, λοιπόν, αυτά τα κατά φύσιν «νενομισμένα» (φυσικό δίκαιο), οι χριστιανοί παραδίδουν «μετά τιμής» τα σώματα των νεκρών των «ταφή», επειδή πιστεύουν, ότι αποτελούν «όργανον και οικητήριον της λογικής ψυχής», τα

οποία αμφότερα μόνον αυτοί γνωρίζουν να τιμούν όπως πρέπει[51]. Αυτό το «παρ' ἡμῖν ἔθος» (εθιμικό δίκαιο), επέχει «δύναμιν νόμου», διότι μας περεδόθη ως θεσμός «υφ' ἁγίων ανδρῶν»[52], και τον τηρούμε «αποστολικαῖς και πατρικαῖς ἐπόμενοι παραδόσεσιν»[53]. Όταν δε αυτοί οι ἅγιοι ἄνδρες, ὅπως εἶναι οι μεγάλοι πατέρες και διδάσκαλοι της Εκκλησίας συμφωνοῦν ἐπὶ ενός θέματος (consensus patrum), διότι ἔτσι «παντού, πάντοτε, και ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη»[54], τότε γίνονται ιερὴ παράδοση, ισόκυρη προς την Ἀγία Γραφή, σταθερό, δηλαδή, και ἀμετάβλητο σημεῖο αναφοράς για την πίστη της Καθολικῆς Εκκλησίας[55].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

[1] Φαίνεται ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα προστασίας τῶν τάφων ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους, γεγονός που οδήγησε πρῶτα στὴν ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς θεώρηση τοῦ τάφου ὡς «οἴκου αἰωνίου». Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ πέρασε στὴ χριστιανικὴ παράδοση, ὅπου προφανῶς ἐνισχύθηκε και ἀπὸ τὴν παρανόηση ὀρισμένων πατερικῶν χωρίων, ὅπως π.χ. Ἰω. Χρυσόστομος, *Εἰς Ἰωάννην*, ομιλ. πε , ε . PG 59, 465-466: «Ἀλλά και τὸ σῶμα ἀνέπαφον εἶναι μέχρι τῆς ἀναστάσεως». *Εἰς Ἀ΄ Κορ.* ομιλ. λθ , γ , PG 61, 336: «Εἰ γὰρ οὐκ ἀνίσταται τὸ σῶμα, ἀστεφάνωτος ἡ ψυχὴ μένει ἔξω τῆς μακαριότητος ἐκείνης τῆς ἐν οὐρανοῖς· εἰ δε τούτο, οὐδενός ἀπολαυσόμεθα τότε καθόλου». Για περισσότερα βλ. Ντάντης, *μν. ἐργ.*, σσ. 31-32, 166-168.

[2] Τατιανός, *Προς Ἕλληνας β*. ΒΕΠΕΣ 4, σ. 245: «Καν πυρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκε· καν ἐν ποταμοῖς καν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ καν ὑπὸ θηρίων διασπασθῶ, ταμείοις ἐναπόκειμαι πλουσίου δεσπότη. Και ὁ μὲν πτωχός και ἄθεος οὐκ οἶδεν τὰ ἀποκείμενα, θεός δε ὁ βασιλεύων, ὅτε βούλεται, τὴν ορατὴν αὐτῷ μόνον ὑπόστασιν ἀποκαταστήσει προς τὸ ἀρχαῖον». Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις ΙΗ*. ΒΕΠΕΣ 39, σσ. 233-237: «Και λέγουσι προς ἡμᾶς ταῦτα Ἕλληνες ομοῦ και Σαμαρεῖται. Πεπτωκεν ὁ ἄνθρωπος ὁ τελευτήσας και σέσηπε και εἰς σκώληκας ὅλος ἀνελύθη, και οἱ σκώληκες τεθνήκασιν. Σηπεδῶν τοιαύτη και ἀπώλεια διεδέξατο τὸ σῶμα· πως οὖν ἐγείρεται; τοὺς ναυαγήσαντας ἰχθύες καταβεβρώκασιν, και αὐτοὶ κατεβρώθησαν. Τῶν θηριομαχησάντων ἄρκτοι και λέοντες και αὐτὰ τὰ οστέα λεπτύναντες ἀνήλωσαν. Γύπες και κόρακες τῶν χαμαὶ ριφθέντων νεκρῶν τὰς σάρκας φαγόντες εἰς πάντα τὸν κόσμον ἀπέπτησαν. Ποθεν συνάγεται τὸ σῶμα; ἐγχωρεῖ γὰρ τῶν ορνίθων τῶν φαγόντων τὸν μὲν ἐν Ἰνδικῇ τελευτήσας, τὸν δε ἐν Περσίδι, τὸν δε ἐν Γοθθία. Πυρὶ καταφλεγέντων ἐτέρων και αὐτὴν τὴν σποδιάν διεσκόρπισεν ὄμβρος ἡ ἄνεμος, πόθεν συνάγεται τὸ σῶμα; Σοὶ τῷ ἀνθρώπῳ μικροτάτῳ ὄντι και ἀσθενεῖ μακρὰν τῆς Γοθθίας ἡ Ἰνδική, και Σπανία Περσίδος. Θεῷ δε τῷ κατέχοντι πάσαν τὴν γῆν ἐν δρακί πάντα ἐγγύς. Μη τοίνυν προς τὴν σὴν ἀσθένειαν ἀδυναμίαν

κατηγορεί θεού, αλλά τη εκείνου δυνάμει πρόσεχε μάλλον».

[3] Φουντούλης Ι., «Νεκρώσιμα Τελετουργικά», στο *Τελετουργικά θέματα (Α)*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002, σ. 162: «Ουδέποτε η ταφή θεωρήθηκε προϋπόθεση για την ανάσταση. Στις τοιχογραφίες και σε άλλες παραστάσεις εικονίζεται η θάλασσα να δίνει τους νεκρούς της (Αποκ. 20,13) και τα ποικίλα σαρκοβόρα θηρία και όρνεα να επιστρέφουν τα μέλη των ανθρώπων που κατασπάραξαν. Θα έλεγα, γιατί όχι και το παμφάγον πυρ να ανασυγκολλά τα σώματα εκείνα που διεσκόρπισε στους τέσσερις ανέμους. Η ταφή, όμως, πιο ανθρώπινη, πιο φιλόανθρωπη, πιο ευγενής και θεολογικά πιο εκφραστική, ως επιστροφή στους κόλπους της μητέρας γης, κατά το «γη ει και εις γην απελεύση» της Γραφής (Γεν. 3,19) και το πατερικό « απόδος τον χουν τω χοϊ», κατά το πρότυπο της ζωηφόρου ταφής του Κυρίου, ήταν και παραμένει για την ορθόδοξη τουλάχιστον Εκκλησία, η φυσικότερη λύση του ανθρωπίνου δράματος».

[4] Το επιχείρημα αυτό χρησιμοποιεί και ο Μ. Αντώνιος, όταν καταδικάζει τη συνήθη στην περιοχή της Αλεξάνδρειας ταρίχευση των νεκρών λέγοντας, ότι «οι Αιγύπτιοι τα των τελευτώντων σπουδαίων σώματα, και μάλιστα των αγίων μαρτύρων, φιλούσι μεν θάπτειν και περιελίσσειν οθονίοις· μη κρύπτειν δε υπό γην, αλλ' επί σκιμποδίων τιθέναι, και φυλάττειν ένδον παρ' εαυτοίς· νομίζοντες εν τούτω τιμάν τους απελθόντας. Ο δε Αντώνιος πολλάκις περί τούτου και επισκόπους ηξιού παραγγέλλειν τοις λαοίς· ομοίως δε και λαϊκούς ενέτρεπε, και γυναιξίν επέπληττε, λέγων, μήτε νόμιμον, μήτε όλως όσιον είναι τούτο. Και γαρ τα των πατριαρχών και τα των προφητών σώματα μέχρι νυν σώζεται εις μνήματα· και αυτό δε το του Κυρίου σώμα εις μνημείον ετέθη, λίθος τε επιτεθείς έκρυσεν αυτό, έως ανέστη τριήμερον. Και ταύτα λέγων, εδείκνυε παρανομείν τον μετά θάνατον μη κρύπτοντα τα σώματα των τελευτώντων, καν άγια τυγχάνη. Τι γαρ μείζον η αγιώτερον του Κυριακού σώματος; Πολλοί ουν, ακούσαντες, έκρυσαν υπό γην λοιπόν, και ηυχαρίστουν τω Κυρίω, καλώς διδαχθέντες. Αυτός δε, τούτο γινώσκων, και φοβούμενος μη και το αυτού ποιήσωσιν ούτως σώμα, ήπειξεν εαυτόν, συνταξάμενος τοις εν τω έξω όρει μοναχοίς· και εισελθών εις το ένδον όρος, ένθα και μένειν ειώθει, μετά μήνας ολίγους ενόσησε... ει μέλει υμίν περί εμού, και μνημονεύετε ως περί πατρός, μη αφείτέ τινας το σώμά μου λαβείν εις Αίγυπτον, μήπως εν τοις οίκοις απόθωνται· τούτου γαρ χάριν εισήλθον εις το όρος, και ήλθον ώδε. Οίδατε δε και πως αεί ενέτρεπον τους τούτο ποιούντας, και παρήγγελλον παύσασθαι της τοιαύτης συνηθείας. Θαψατε ουν το ημέτερον υμείς, και υπό γην κρύψατε· και έστω το παρ έμοϋ ρήμα φυλαττόμενον παρ ύμϊν, ώστε μηδένα γινώσκειν τον τόπον, πλην υμών μόνων. Εγώ γαρ εν τη αναστάσει των νεκρών απολήψομαι παρά του Σωτήρος άφθαρτον αυτό... Ταύτα ειπών, και ασπασαμένων εκείνων αυτόν, εξάρας τους πόδας, και ώσπερ φίλους ορών τους

ελθόντας επ αὐτόν, και δι' αυτούς περιχαρής γενόμενος, εφάινετο γαρ ανακείμενος ιλαρώ τω προσώπω, εξέλιπε, και προσετέθη προς τους πατέρας. Κακείνοι λοιπόν, καθά δέδωκεν αυτοίς εντολάς, θάψαντες και ειλίξαντες, έκρυψαν υπό γην αυτού το σώμα, και ουδείς οίδε τέως, που κέκρυπται, πλην μόνων αυτών των δύο. Μ. Αθανάσιος, *Βίος Αντωνίου*, ΒΕΠΕΣ 33, σσ. 54-55.

[5] «Σταυρωθέντα τε υπέρ ημών επί Ποντίου Πιλάτου και παθόντα και ταφέντα».

[6] Mansi J.D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τομ. 13, Graz 21960, στ. 44-45.

[7] Οικονόμου Ηλ., «Η θεολογία της τιμής προς τους αγίους τόπους» στο *Εικοσιπενταετηρίς της αρχιερατείας της ΑΘΜ του πατριάρχου Ιεροσολύμων κ. Διοδώρου του Α*, εν Ιεροσολύμοις 1988, σ. 33.

[8] Κοντογιάννης Σ., «Η ιερότητα των ταφικών μνημείων», Δήμος Αθηναίων, *Η προστασία των μνημείων της Αθήνας. Α Κοιμητήριο Αθηνών*. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα Δεκέμβριος 2000, σ. 34. Πρβλ. Φειδας Βλ., *Εκκλησιαστική Ιστορία Α*, Αθήναι 1994, σσ. 286-288.

[9] *Μαρτύριον Πολυκάρπου XVIII*. ΒΕΠΕΣ 3, σ. 26.

[10] Βλ. σχετικά: Σωτηρίου Γ., *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, τομ. Α', *Χριστιανικά κοιμητήρια, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, Εν Αθήναις 1942, σσ. 69-80. Αντουράκης Γ., «Αρχαία μαρτύρια και χριστιανικοί ναοί. Η επίδραση των μαρτύρων στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας», *Ο άγιος και ο μάρτυρας στη ζωή της Εκκλησίας*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήναι 1994, σσ. 234-292.

[11] Βλ. Μιλόσεβιτς Ν., *Η Θεία Ευχαριστία ως κέντρον της Θείας Λατρείας. Η σύνδεσις των μυστηρίων μετά της Θείας Ευχαριστίας*. εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 294-297. Velkovska El., "Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources", *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), σ. 21. Πρβλ. Σκαλτσης Π., «Θεολογικές προϋποθέσεις της εκκλησιαστικής κήδευσης και ιστορική εξέλιξη της Νεκρωσίμου Ακολουθίας», *Ιερά Μητρόπολις Δράμας, Νεκρώσιμα Τελετουργικά*, Δράμα 2001, σ. 78 εξ.

[12] *Ερμηνεία εις το Πάτερ ημών*. PG 90,893C. Βλ. σχετικά Ζηζιούλα Ι. (Μητρ. Περγάμου), «Από το προσωπίον εις το πρόσωπον. Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου» στο *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνοσ Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 302. Πρβλ. Δουνδουλάκη Εμ. «Η σωματική αυτοδιαχείριση στην Ορθόδοξη Παράδοση», *Η καύση των νεκρών στην Ορθόδοξη Εκκλησία* (Μελέτες Ορθοδόξου Θεολογίας),

εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 83-89.

[13] Απολυτίκιον του δ' ήχου.

[14] *Του εν αγίοις Πατρός ημών Επιφανίου επισκόπου Κυπρου λόγος εις την θεόσωμον ταφήν του Κυρίου και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού, και εις τον Ιωσήφ τον από Αριμαθαίας, και εις την εν τω άδη του Κυρίου κατάβασιν, μετά το σωτήριο πάθος παραδόξως γεγεννημένην, PG 43,448-449: «Άρα γαρ, άρα, ειπέ μοι, ω Ιωσήφ, και προς ανατολάς καταθάπτεις νεκρόν, την ανατολήν των ανατολών; άρα δε και τοις σοις δακτύλοις νεκροπρεπώς Ιησού κατακλείεις τα όμματα του τω αχράντω δακτύλω του τυφλού ανοίξαντος όμμα; άρα δε και το στόμα περικλείεις του το μογιλάλου ανοίξαντος στόμα; άρα δε και χείρας περιστέλλεις του εκτείναντος τας ξηρανθείσας χείρας; η και τους πόδας νεκροπρεπώς καταδεσμείς του το βαδίζειν δόντος τοις ακινήτοις ποσίν; άρα και επί κλίνης αίρεις τον τω παραλύτω κελεύσαντα· Άρον σου τον κράβατον, και περιπάτει; άρα δε και μύρα κενοίς τω ουρανώ μύρω τα εαυτού κενώσαντι, και κόσμον αγιάσαντι; άρα και την θεόσωμον έτι αιμορροούσαν εκείνην Ιησού εκμάξαι τολμάς πλευράν, του την αιμορροούσαν ιασαμένου Θεού; άρα δε και ύδατι καταπλύνεις σώμα Θεού, του πάντας εκπλύναντος, και την κάθαρσιν δόντος; Ποίας δε άρα και λαμπάδας υπανάψεις τω φωτί τω αληθινώ, τω φωτίσαντι πάντα άνθρωπον; ποίας δε και άσεις επιταφίους ωδάς τω ασιγήτως αινουμένω υπό πάσης ουρανού στρατιάς; άρα δε και δακρυρροείς ως νεκρόν τον δακρύσαντα, και νεκρόν τετραήμερον τον Λαζαρον αναστήσαντα; άρα δε και θρήνους ποιείς τω την χαράν πάσι διδόντι, και την λύπην της Εύας διαλύσαντι;»*

[15] Βλ. σχετικά Τζέρπος Δ. (Πρωτοπρ.), «Το νεκρικό λείψανο και η επιτάφια φροντίδα του», *Ο αγιασμός της ζωής των πιστών, Μελέτες επί των ιερών ακολουθιών του Μικρού Ευχολογίου*, Εκδόσεις Τήνος, Αθήναι 2006, σσ. 92-131. Πρβλ. Καλλίνικος Κ. (Πρωτοπρ.), *Ο χριστιανικός ναός και τα εν αυτώ τελούμενα*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήναι, σσ. 547-55. Του Ιδιου, *Πέραν τάφου*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήναι 1972, σσ. 34-42. Χριστοδούλου Θ. (Πρωτοπρ.), *Περί της κηδείας*, Εκδόσεις Ομολογία, Αθήναι 2004, σσ. 35-70 .

[16] Είναι αντιπροσωπευτικός εδώ ο λόγος του αγίου Γρηγορίου Νύσσης *Εις τον βίον της οσίας Μακρίνης*, ΒΕΠΕΣ 69,115-116: “ουδέν γαρ των επανορθούντων οι οφθαλμοί προσεδέοντο, καθάπερ επί του κατά φύσιν γίνεται ύπνου, τοις βλεφάροις ευκόσμως διειλημμένοι· τα τε χείλη προσφυώς μεμυκότα και αι χείρες ευπρεπώς επανακλιθείσαι τω στήθει πάσά τε η του σώματος θέσις αυτομάτως κατά το εύσχημον αρμοσθείσα ουδέν της των κοσμώντων χειρός επεδέετο”.

[17] Συμεων Θεσσαλονίκης, *Περί του τέλους ημών τξη* . PG 155, 688A: « Δια τούτο

ουν και ύδατι σπόγγω αποσμήχουσιν σταυρού τύπω τα λείψανα κατά το μέτωπον, τα όμματα, το στόμα τε και το στήθος, έτι τε τα γόνατα και τας χείρας και ελαίω αλείφουσιν. Το γαρ έλαιον των αγώνων εστί σημαντικόν. Και ότι ο κοιμηθείς καλώς και ευλαβώς αγωνισάμενος τετελείωται και του θείου ελέους αξιωθήσεται και της λαμπράς ιλαρότητος του θείου φωτός».

[18] Τρεμπέλας Π., *Μικρόν Ευχολόγιον κατά τους εν Αθήναις ιδία κώδικας*, τομ. Α΄, Αθήναι 1950, σσ. 297,350. Η ίδια αντίληψη περί της νέας εν Χριστώ ζωής υπόκειται και στην υπό του ιερού Χρυσοστόμου μαρτυρούμενη συνήθεια (*Περί νηστείας γ*. PG 60,715) να ονομάζονται «σπάργανα» οι επίδεσμοι με τους οποίους περιετυλίσσοντο στην εποχή του τα νεκρολείψανα, όπως τα σπαργανούμενα βρέφη.

[19] Ιω. Χρυσόστομος, *Περί μετανοίας*. PG 60, 725.

[20] Ιω. Χρυσόστομος, *Περί υπομονής*. PG 60, 725: «προς ανατολάς την σωρόν κειμένην σχηματίζομεν, την ανάστασιν αυτού δια του σχήματος προσημαίνοντες». Πρβλ. Μ. Βασίλειος, *Περί αγίου Πνεύματος*, 27. ΒΕΠΕΣ 52, σ. 288. Γρηγόριος Νύσσης, *Εις την Κυριακήν προσευχήν* 5. ΒΕΠΕΣ 66, 363.

[21] Ιω. Χρυσόστομος, *Περί υπομονής*, PG 60, 725.

[22] Βλ. Καλλίνικος, *μν. εργ.*, σσ. 552-553.

[23] Κατά τον Μ. Αθανάσιο (*Εξηγήσεις εις τους ψαλμούς, ριη΄*, ΒΕΠΕΣ 32, σ. 262) ο ψαλμός αυτός περιγράφει «των αγίων την πολιτείαν, τους αγώνας, τας θλίψεις, τα σκάμματα, τας των δαιμόνων επαναστάσεις, τους μυρίους υποβαλλομένους λογισμούς, τας παγίδας, τα θήρατρα· ου μην αλλά και τα δι΄ ὧν περιγέωνται, τον νόμον, τα λόγια, την υπομονήν, την άνωθεν συμμαχίαν· έπειτα μετά τους πόνους, βραβεία, τους στεφάνους, τας αμοιβάς». Βλ. Καλλίνικος Κ. (Πρωτοπρ.), *Εισαγωγή εις τον Ιερόν Ψαλτήρα*, τομ. Β΄, σ. 103.

[24] Βλ. Καλλίνικος Κ. (Πρωτοπρ.), *Ο ιερός ψαλτήρ εν τη εφαρμογή και τη πράξει*, Θεσσαλονίκη 1927, σσ. 163-164. Πρβλ. Φίλιας Γ., *Λειτουργική*, Εκδόσεις Γρηγόρη 2006, σ. 128.

[25] Συμεων Θεσσαλονίκης, *Περί της θείας προσευχής*, τν, PG 155, 644C: «Οι ψαλμοί την πολιτείαν αυτού του Σωτήρος προεμφαίνοντες, και μάλιστα την άμωμον αυτού ζωήν τε και πολιτείαν· όπερ σαφώς και ο λεγόμενος Άμωμος εκδιδάσκει· και έτι την των αγίων αυτού βιοτήν· αλλά και τα πάθη του Σωτήρος και την ανάστασιν. Διο και ούτος εξαιρέτως εν τε Κυριακαίς ψάλλεται και εν ταις των αγίων μνήμαις πολλάκις». Πρβλ. *Περί του τέλους ημών, τξστ΄*, PG 155,684A.

[26] Βλ. Τζέρπος Δ. (Πρωτοπρ.), *Η ώρα του θανάτου και η ακολουθία εις Ψυχορραγούντα*, σσ. 42-45.

[27] Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Εκκλησιαστική Ιεραρχία 7,2*. PG 3, 553D.

[28] Βλ. *Μικρόν Ευχολόγιον*, σσ. 245-247.

[29] Βλ. Παπαγιάννης Κ. «Η Νεκρώσιμος ακολουθία. Παρατηρήσεις και προτάσεις δια μίαν ορθολογικωτέραν τέλεσιν αυτής», *Κληρονομία 29* (1997), σ. 214.

[30] Για τη γενικώτερη λειτουργική χρήση των Μακαρισμών βλ. Φουντούλης Ι., «Οι μακαρισμοί στην ορθόδοξη λατρεία», *Τελετουργικά θέματα*, τομ. Γ , Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2007, σσ. 111-123.

[31] Νικόλαος Καβάσιλας, *Εις την Θείαν Λειτουργίαν ΚΕ. SC4 bis*, σ. 166-168. «Επεί δε τη προς αλλήλους ημών αγάπη και η προς Θεόν αγάπη ακολουθεί, τη δε προς τον Θεόν αγάπη και η προς αυτόν τελεία και ζώσα πίστις έπεται, δια τούτο την αγάπην ειπών και αγαπών αλλήλους παραινέσας ευθύς την ομολογίαν επάγει της πίστεως. Ίνα εν ομονοία, φησίν, ομολογήσωμεν. Και οι πιστοί βοώσιν· Ον ομολογήσαι Θεόν την αγίαν Τριάδα».

[32] Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί του τέλους ημών τξζ*. PG 155, 685AB: «Και ο επιτελεύτιος ασπασμός. Ούτος δε και δια την μετάβασιν και τον από της ζωής ταύτης χωρισμόν. Και ως κοινωνία και ένωσίς εστιν, ότι και θνήσκοντες αλλήλων ου χωριζόμεθα. Πάντες γαρ την αυτήν οδεύσομεν τρίβον και άμα ταχθησόμεθα είναι, και ου χωρισθησόμεθά ποτε. Χριστώ γαρ ζησόμεθα και Χριστώ νυν ενούμεθα, προς αυτόν πορευόμενοι. Και αύριον εσόμεθα μετ άλλήλων, και των ζώντων ημών κοιμηθησομένων ώσπερ αυτών. Και της αναστάσεως δε γενομένης τη κοινωνία της ορθής πίστεως, ομού άπαντες οι πιστοί συν Χριστώ εσόμεθα». Πρβλ. Καλλίνικος Κ. (Πρωτοπρ.), *μν. εργ.*, σ. 558.

[33] Ξενοφών, *Κύρου παιδεία, VIII,7*: «Το δ έμδν σώμα, ω παίδες, όταν τελευτήσω, μήτε εν χρυσώ θήτε, μήτε εν αργύρω, μήτε εν άλλω μηδενί, αλλά τη γη ως τάχιστα απόδοτε. Τι γαρ τούτου μακαριώτερον του γη μιχθήναι, η πάντα μεν καλά, πάντα δε τ άγαθα φύει τε και τρέφει;»

[34] Ιω. Χρυσόστομος, *Εις την Γένεσιν*. PG 53,77. Γενικά για τη σημαντική της γης στην ορθόδοξη λατρεία είναι καίρια η παρατήρηση του Π. Ευδοκίμωφ (*Η προσευχή της Ανατολικής Εκκλησίας - Η λειτουργία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου* (Μετάφραση από τα Γαλλικά: Μ. Παπαζάχου, Δ. Τζέρπος), Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1980, σσ. 13-14):

«Στον εσπερινό όταν γίνεται αρτοκλασία, η ευλογία του άρτου, του οίνου και του ελαίου, που είναι στοιχεία αντιπροσωπευτικά της φύσεως, αγιάζει την ίδια την αρχή της καρποφορίας της γης -*alma matter*- και διδάσκει τον άνθρωπο ότι η γη που δουλεύει είναι άγια και ότι τα προϊόντα που αποσπά από τα βάθη της δεν είναι απλώς χημικές ενώσεις, αλλά ένα ζωντανό δώρο που συμμετέχει στο μυστήριο της λειτουργίας κι ακόμη ότι και η καρποφορία της γης έχει άμεση σχέση, όχι μόνο με τα λιπάσματα και τις εποχές, αλλ' επίσης και με την πνευματικότητα του ανθρώπου».

[35] «Καταβιβάζεται ο νεκρός εν τω τάφω, οπότε ο ιερέυς ραντίζει αυτόν σταυροειδώς δια του ελαίου της κανδήλας λέγων: Ραντιείς με υσώπω και καθαρισθήσομαι, πλυνείς με και υπέρ χιόνα λευκανθήσομαι. Είτα άρας χουν δια του πτύου ρίπτει αυτόν σταυροειδώς επί του νεκρού λέγων: Του Κυρίου η γη και το πλήρωμα αυτής, η οικουμένη και πάντες οι κατοικούντες εν αυτή. Γη ει και εις γην απελεύσει». Βλ. *Μικρόν Ευχολόγιον*, Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 51974, σ. 218. Πρβλ. *Εξοδιαστικόν (Ευχολόγιον Γ')*, Έκδοσις Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας, Άγιον Όρος, σσ. 168-169, και 60-61,139-140.

[36] Βλ. Καλλίνικος Κ. (Πρωτοπρ.), *Ο χριστιανικός ναός και τα εν αυτώ τελούμενα*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήναι, ³¹⁹⁶⁹, σ. 560.

[37] Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί της ιεράς τελετής του αγίου ελαίου σπζ*. PG 155, 520 CD: « Και τοις τεθνεώσιν εν Χριστώ αδελφοί επιχαίομεν έλαιον· πλην ου το διδόμενον άγιον έλαιον τοις ζώσιν, ο φησί ο θεάδελφος, αλλ έκ της λυχνίας του ναού, και μάλλον του θυσιαστηρίου. Και ουδένα των μοναχών θάπτομεν ει μη και το της φωταγωγού έλαιον τω λειψάνω εκχέομεν, ηγιασμένον ον, ως ενώπιον Κυρίου ανάπτον.» Του Ιδιου, *Περί του τέλους ημών τξη΄*. PG 155, 685-687: «Και την ανάστασιν δε κηρύττομεν, σφραγίζοντες το λείψανον δια του σταυρού· η έλαιον αυτώ εκχέοντες σταυροειδώς εκ της φωταγωγού η σκεύει τινί την γην επιβάλλοντες· ότι ει και θνητοί γεγενήμεθα, αλλ ὅμως αναστησόμεθα δια του υπέρ ημών σαρκωθέντος τε και αποθανόντος σαρκί και αναστάντος και την ανάστασιν ημίν χορηγήσαντος. Και ότι ούτος ο θαπτόμενος αναστήσεται, ως και ο Σωτήρ ημών εξανέστη . Διο και μετά το τεθῆναι τω τάφω , έλαιον επάνω τούτου σταυροειδώς εκχέεται, ως παραδεδώκασιν οι απόστολοι και ο Διονύσιος τούτο γράφει· μάλλον δε και εν τω ενταφιάζεσθαι, αλείφεσθαι τον νεκρόν χρη. Ως γαρ εν τω βαπτίσματι ύδωρ και έλαιόν εστι, εις τύπον εκείνων τοις πιστός βιώσασιν και ευσεβώς ταύτα επάγεσθαι χρη... Το γαρ έλαιον των αγώνων εστι σημαντικόν. Και ότι ο κοιμηθείς, καλώς και ευσεβώς αγωνισάμενος, τετελείωται και του θείου ελέους αξιωθήσεται και της λαμπράς ιλαρότητος του θείου φωτός».

[38] Φουντούλης Ι., *Απαντήσεις εις λειτουργικάς απορίας*, τομ. Β , Αποστολική Διακονία, Αθήναι 1988, σσ. 185-188. Τζέρπος Δ. (Πρωτοπρ.), *Η ακολουθία του νεκρωσίμου ευχελαίου κατά τα χειρόγραφα ευχολόγια του ιδ-ιστ αί.* {Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Λατρειογήματα 1}, σσ. 138-141. Χριστοδούλου Θ. (Πρωτοπρ.), *Η Νεκρώσιμη Ακολουθία κατά τους χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αι., τομ. 1, Γενική Εισαγωγή, Κατάλογοι, Πίνακες*, Εκδόσεις Θεσβίτης, Αθήναι, 2005, σσ. 328-330.

[39] Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί των επί τοις κεκοιμημένοις τελουμένων*. PG 3,553A.

[40] *Τριώδιον*, Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας, Αθήναι 1994, σσ. 985-986.

[41] Βλ. Κωδ. 2724, Εθν. Βιβλ. Αθηνών, 15ου αι., f. 216v. Πρβλ. Galadza P., "Lost and displaced Elements of the Byzantine Funeral Rites: Towards a Pastoral Reappropriation". *Studia Liturgica*, 33 (2003), σσ. 62- 74.

[42] Καλλίνικος, *οπ. παρ.* Πρβλ. Χριστοδούλου Θ. (Πρωτοπρ.), *Περί της κηδείας*, Εκδόσεις Ομολογία, Αθήνα 2004, σ. 112.

[43] Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί του τέλους ημών τξηθ*. PG 155, 688B: «Και τότε της γης επιβαλλομένης, η ευχή ως παραδοθέντος τη γη ευχαριστήριος και ως

σφραγίς και τελείωσις επιλέγεται». Γι' αυτό και σε ορισμένα χειρόγραφα η Νεκρώσιμος Ακολουθία ονομάζεται Ακολουθία της Ευχαριστίας. Βλ. Dmitrievskij Al., *Opisanie liturgitseskich rykopisej, (Ευχολόγια, τομ. II)*, 1965, Georg Olms Verlagwbuchandlung Hildesheim, σ. 528.

[44] «*Ευχή της καταθέσεως· Κύριε, ο Θεός ημών, ο πλάσας τον άνθρωπον κατ εικόνα σην και ομοίωσιν τεχνευσάμενος, ο αντικείμενος εξηπάτησεν αυτόν...*». Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τομ. 2, σσ. 101-105. Πρβλ. Dmitrievskij, *μν. εργ.*, σ. 450. Meester (de) Pl., *Rituale-Benedizionale Bizantino*, Roma 1930, σ. 90.

[45] Κωδ. 2724, Εθν. Βιβλ. Αθηνών, 15ου αι., f. 225r: « *Ευχή επάνω του τάφου : Διοδεόμεθά σου, Κύριε, κέλευσον διανοιχθήναι το ταμείον της γης και υποδέξασθαι το σον πλάσμα. Τηρησάτω αυτό έως της συντελείας του αιώνας. Εν γαρ τη αναστάσει σαλπίση Μιχαήλ ο αρχάγγελος και πάντες εγερθήσονται ως εξ ύπνου. Δει γαρ το φθαρτόν τούτο ενδύσηται αφθαρσίαν και το θνητόν τούτο ενδύσηται αθανασίαν*».

[46] Συμειων Θεσσαλονίκης, *Περί της ιεράς τελετής του αγίου ελαίου*, σπζ . PG 155, 520 CD: «Και εν τοις κοσμικοίς δε κατά Χριστόν αδελφοίς τελευτήσασι χουν του θυμιατηρίου, ως ιερόν και ηγιασμένον τελούντα, τη του σταυρού σφραγίδι δια του θυμιάματος σταυροειδώς επιβάλλομεν, προ της απλώς επιβαλλομένης γης, παραδιδόντες τον ηγιασμένον εν Χριστώ εν ηγιασμένη γη κατά την θείαν απόφασιν, συντηρούμενον έως αν εξαναστή». Του Ιδιου, *Περί του τέλους ημών*, τξη . PG 155, 685-687: «Και κατατίθεμεν τω τάφω το λείψανον και τη γη παραδιδόαμεν δια των ευχών, πληρούντες το θείον πρόσταγμα το «Γη ει και εις γην απελεύση». Το αυτό πνεύμα εκφράζεται και στο ακόλουθο τροπάριο, το οποίο εψάλλετο παλαιότερα κατά τη στιγμή της αποθέσεως του νεκρολειψάνου στον τάφο, και το οποίο μας διασώζει σήμερα η Νεκρώσιμη Ακολουθία εις Μοναχούς: «Γη χαινουσα(η χανούσα) υπόδεξαι τον από σου πλασθέντα χειρί Θεού το πρότερον, πάλιν δε υποστρέφοντα προς σε την τεκούσαν. Το γαρ κατ εικόνα ο κτίστης προσελάβετο, συ δε υπόδεξαι το σώμα ως το ίδιον». Βλ. *Εξοδιαστικόν*, σ. 60. Βλ. διαφορετική ερμηνεία από τον Μπαλάνο, *μν. εργ.*, σσ. 7-10. Πρβλ. Τσαντήλας, *μν. εργ.* σσ. 159-160.

[47] Βλ. Κωδ. 2724, Εθν Βιβλ. Αθηνών 15ου αι., f. 222ν: «Και ευθύς βάλλει τον πηλόν ο ιερεύς μετά πτύου λέγων, Τον πηλόν ο κεραμεύς ζωοπλαστήσας ανέθηκέ μοι, σάρκα και οστά και πνοήν και ζωήν. Αλλ ὃ ποιητά μου λυτρωτά μου και κριτά, ανάπαυσον τον δούλόν σου. Και ούτως σφραγίζεται ο τάφος». (10ο τροπάριο α ὠδῆς Μεγάλου Κανόνα. Βλ. *Τριώδιον*, Έκδοσις Αποστολικῆς Διακονίας, Αθήναι 1994, σ. 627).

[48] Ιώβ 10,8-9: «Αι χεῖρες σου έπλασαν με και εποίησαν με μετά ταύτα μεταβαλών με έπαισας. Μνήσθητι ότι πηλόν με έπλασας, εις δε γην με πάλιν αποστρέφεις». Ησ. 63,7: «Και νυν , Κύριε, πατήρ ημών συ, ημεῖς δε πηλός, έργον των χειρών σου πάντες».

[49] Ειρηναῖος Λουγδούνου, *Αποσπάσματα εξ απολεσθέντων έργων*, ΒΕΠΕΣ 5, σ. 175(11). Μ. Βασίλειος, *Ότι ουκ έστι αίτιος των κακών ο Θεός*. ΡG 31,315: «Ου μην ουδέ εκώλυσε την διάλυσιν δια τας προειρημένας αιτίας, ίνα μη αθάνατον ημίν την αρρωστίαν διατηρήση. Όσπερ αν ει τις σκεύος πήλινον διαρρυέν μη καταδέχοιτο παραδούναι πυρί, έως αν το ενυπάρχον αυτώ πάθος δια της αναπλάσεως εξιάσαιτο». Θεόφιλος Αντιοχείας, *Προς Αυτόλυκον*, Β΄ 26. ΒΕΠΕΣ 5, σ. 39: «ου μην αλλά και καθάπερ σκευός τι, επάν πλασθέν αιτίαν τινά σχη, αναχωνεύεται η αναπλάσσεται εις το γενέσθαι καινόν και ολόκληρον, ούτως γίνεται και τω ανθρώπω δια θανάτου· δυναμει γαρ τέθραυσται ίνα εν τη αναστάσει υγιής ευρεθή, λέγω δε άσπιλος και δίκαιος και αθάνατος».

[50] Ιω. Χρυσόστομος, *Εις ιερομάρτυρα Βαβύλαν*, ΡG 50,26-33: «Κοινοί γαρ εισι της φύσεως νόμοι παρά πάσιν ανθρώποις, τον απελθόντα τη γη κρύπτεσθαι, και ταφή παραδίδοσθαι, και τοις κόλποις της πάντων μητρός περιστέλλεσθαι γης. Και τούτους ουχ Έλλην, ου βάρβαρος, ου Σκύθης, ουκ ει τις εκείνων αγριώτερος εκίνησε τους νόμους ποτέ, αλλ' αιδούνται, και φυλάττουσιν άπαντες, και ούτως εισίν ιεροί και πάσιν αιδέσιμοι». Πρβλ. Ρωμ. 2,14-15.

[51] Ωριγένης, *Κατά Κέλσου* 8,30. ΒΕΠΕΣ 10, σ. 196.

[52] Μ. Βασίλειος, *Επιστολή 160*. ΒΕΠΕΣ 55, σ. 183. Κλασσική για τη σημασία που έχει το άγραφο δίκαιο της Εκκλησίας είναι και η εξής γνώμη του Μ. Βασιλείου (*Περί αγίου Πνεύματος* 27, 66. ΒΕΠΕΣ 52,σ.286): «Των εν τη Εκκλησία πεφυλαγμένων δογμάτων και κηρυγμάτων, τα μεν εκ της εγγράφου διδασκαλίας έχομεν, τα δε εκ της των αποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ημίν εν μυστηρίω παρεδεξάμεθα· άπερ αμφοτέρα την αυτήν ισχύν έχει προς την ευσέβειαν. Και τούτοις ουδείς αντερεί, ουκούν όστις γε κατά μικρόν γουν θεσμών εκκλησιαστικών πεπείρατα. Ει γαρ επιχειρήσαιμεν τα άγραφα των εθών ως μη μεγάλην έχοντα την

δύναμιν παραιτείσθαι, λάθοιμεν αν εις αυτά τα καίρια ζημιούντες το Ευαγγέλιον· μάλλον δε εις όνομα ψιλόν περιστώτες το κήρυγμα». Βλ. επίσης Μπουρδάρα Κ., *μν. εργ.*, σ. 123: «Η συνεχής και αδιάκοπη άσκηση του θεσμού της εκκλησιαστικής κήδευσης δημιούργησε γενικό εκκλησιαστικό έθιμο, που την καθιστά υποχρεωτική». Μπούμης Π. , *Η καύση των σωμάτων*, Εκδόσεις Επτάλοφος, Αθήναι 1999, σ. 5: «Απάντηση ευθεία και άμεση στο ερώτημα εάν επιβάλλεται η απαγορεύεται (η επιτρέπεται) η καύση των νεκρών, δυστυχώς δεν έχουμε από την αυθεντική παράδοση της Εκκλησίας... Τούτο δεν σημαίνει ότι δεν έχουμε δοσμένους από το Θεό φυσικούς νόμους (φυσικόν δίκαιον) η και βάσει αυτών πανάρχαια ανθρώπινα έθιμα» (εθιμικόν δίκαιον).

[53] Κανών 29 της εν Τρούλλω στ Οικουμενικής Συνόδου, Ράλλης Γ.-Ποτλης Μ., *Σύνταγμα Ιερών Κανόνων*, τομ 2, σ. 367.

[54] Βικέντιος εκ Λειρίνου: «Quod ubique, quod semperque, quod ab omnibus creditum est”.

[55] Βλ. σχετικά: Χριστινάκις Π., «Ταφή η καύση των νεκρών, Ιστορικοκανονική θεώρηση», Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Ταφή η καύση των νεκρών*, Έκδοσις Κλάδου Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος {Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 3} Αθήναι 2002, σσ. 48-71.

Πηγή: π. Δ. Β. Τζέρπος, *Το τελευταίο μυστήριο. Η νεκρώσιμη Ακολουθία και η καύση των νεκρών*, εκδ. Ουρανός, Αθήνα 2012, σσ. 61-81.

<http://bit.ly/10iiqNA>